

SİBİRYA TÜRK TOPLULUKLARININ BESLENME KÜLTÜRÜNDE KANDIK

Kandık in Nutrition Culture of Siberian Turkish Communities

*Muvaffak DURANLI**

Özet

Sibirya'da yaşayan diğer halklar gibi Türk toplulukları da bölgenin sınırlı imkânlarını iyi kullanmak zorundaydılar. Bazı yönlerden zengin (yeraltı kaynakları) bazı yönlerden de kısıtlı imkânlarla (özellikle taze sebze üretimi ve tarım) sahip bölgede sağlıklı bir beslenme sağlayabilmek için pek çok kaynak kullanıldı. Bu kaynaklar arasında doğada kendiliğinden üreyen besleyici kökler de vardı. Sibirya Türk topluluklarında “kandık” adlı bitki sadece bir besin maddesi olarak değil, aynı zamanda inanca da girmiş bir besin türü olarak dikkat çekmektedir. Geçmişte özellikle açlık yıllarında oldukça fazla tüketilen bu bitki şehirleşme ve diğer etkenler sonucu yok olma sürecine girmiştir.

Makalede kandık adlı bitki ve onun yaşamın diğer alanlarına yansıyan yönü incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: kandık, beslenme, inanç.

Abstract

Turkish communities like many other communities living in Siberia had to use limited potentialities of the region in the best way. With the purpose of obtaining healthy nutrition in the region which possesses rich (underground resources) in many ways and limited (especially) potentialities in many other ways, many resources have been used. Among these resources, there were spontaneously-reproducing roots in the nature. In Siberian Turkish communities, the plant called “Kandık” draws attention not only as a nutrient but also as a kind of plant which has a place in faith. This plant which was consumed a lot in the past especially during starvation years has begun to become extinct due to urbanization and other factors. The plant called “Kandık” and its aspect reflecting on other fields of life will be analysed in the article.

Key Words: kandık, nutrition, faith.

Yaşamı denetim altına almak, doğaya kendi güçleriyle karşı koymak ve onu istediği şekilde yönetmek, insanoğlunun en büyük amaçlarından biri olmuştur. İnsanın bu denetim uğraşında en önemli yeri onun beslenme uğraşı almıştır. Lewis Henry Morgan, insanı “Yiyecek üretimi alanında mutlak bir denetim kurabilmiş... tek canlı türü”¹ olarak tanımlamakta ve bu denetimin insanın doğadaki temel üstünlüğü olduğunu belirtmektedir.

Geçmişte toplulukların toplayıcılıkla elde ettiği pek çok ürünün günümüzde tarımsal bir ürüne dönüştüğü bilinmektedir. Güney Amerika yerlilerinin doğal ortamdan topladıkları patates ve havuç bu toplayıcılığın günümüzde bilinen örnekleridir. Fakat toplayıcılıkla elde edilen pek çok ürünün zaman içinde kaybolduğu veya melezleme ve tarımsal üretim çalışmaları sonucunda değişime uğradığı görülmektedir. Geç çoğalan bazı bitki türleri de üretilmeme ve bilinçsizce tüketilme sonucunda kaybolmuş veya kaybolma sürecine girmiştir.

* Yrd. Doç. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İzmir-TÜRKİYE.

¹ Lewis Henry Morgan, **Eski Toplum I**, (Çeviren Ünsal Oskay), İstanbul, Payel Yayınevi, Türkçe Birinci Basım Mart 1986, s. 89.

Yaşanan bütün bu değişim süreçleri insanın çevreye uyumu, bazen de çevrenin insana uyumu olarak tanımlanabilir. Lev N. Gumilev, bu süreci “insanın doğayla savaşı” olarak adlandırmakta ve bu uyumun olumlu ve olumsuz yönlerini şu şekilde açıklamaktadır. “... insan sadece çevreye uymakla kalmamış, çevreyi kendi ihtiyaçlarına ve taleplerine uydurmuştur... Sonuç olarak insanın çevreye etkisi her zaman yararlı olmamıştır... Polinezyalılar adalara Amerika’dan tatlı patates (kumara) getirmişler. Avrupalılar buradan patates, domates ve tütünü, ayrıca Frengi hastalığını... almış, Avrasya bozkırlarında Paleolit avcılar... mamutları yok etmişler.”² L. N. Gumilev’in verdiği örnekler, bunlarla sınırlı değildir. Araştırmacı, Amerika’ya gelen göçmenlerin, Avustralya’ya yerleşen toplumların yok ettikleri ve değiştirdikleri dünyadan örnekler de vermektedir.

Gerek Lev. N. Gumilev gerekse Lewis Henry Morgan tarafından belirtilen bu sürecin nedenleri altında insanın sadece doğaya hükmetme veya bir son verici, yok edici rolünün olduğunu düşünmek yeterli değildir. Bu değişim ve yok etme sürecinin günümüzde de sürdüğü görülmektedir. Her geçen gün market raflarında adını bile söyleyemediğimiz yeni türler yerini almakta ve bir süre öncesinde doğadan yabancı olarak toplanılan bitki türleri seralarda üretilmektedir.

İnsanı avcılık, toplayıcılıktan hayvancılık ve tarım gibi farklı uğraşlara yönelten nedenler arasında insanın elbette farklı tatlara ulaşma isteği küçük bir etken olabilir. Temelde toplulukların geçmişten bu yana her zaman tek yönlü beslenme biçimlerinden kaçınmaları ve daha az çabayla daha çok ürün alma isteği yer almaktadır. Tek yönlü, tek bir besin türüne dayalı beslenme biçiminin toplulukların genel sağlık sistemini olumsuz etkilediği ve belirli hastalıkların toplumlar için kronikleşmeye başladığı bilimsel verilerle doğrulanmaktadır Sibirya topluluklarını inceleyen uzmanlar tarafından tek yönlü beslenmenin sakıncası, daha XIX. yüzyılda dile getirilmiştir.

Elbette yaşanan günün koşulları içinde tek yönlü beslenmedeki temel neden doğa ve farklı coğrafyalarda üretilen ürünlerin dağılımında teknik imkânların kullanılmıyor olmasıdır. Sibirya topraklarını yurt tutmuş Türk toplulukları tek yönlü beslenmeden kaçınmak için doğal kaynakları kullanma gerekliliğinin bilincinde olmuşlardır. Yenisey bölgesi halklarını inceleyen E. K. Yakovlev, yerli toplulukların doğal kaynakları nasıl akılcı kullandıklarını şu sözlerle dile getirmektedir:

“Yabancı yaşamın gözlemcisinin gözü kullanılabilir yabancı bitkilerin çok olduğu yerde durur. Yabaninin yiyecek bütçesinde onlar ekmeğin, sebzenin, bazen de etin yerini alır, yakın geçmişe kadar da önemini korumuşlardır... Gerek dağ eteklerindeki Sagaylar gerekse Soyotların yiyecek listesinde yabancı otlar üstün bir yer almaktadır”³

Fakat E. K. Yakovlev’in bu gözleminde ne otların, köklerin adı ne de onların nasıl kullandığı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Aynı şekilde açıklayıcı, detaylı bilginin pek çok araştırmacıda da yeterince yer almadığı görülmektedir.

Sibirya Türk topluluklarını çok yönlü inceleyen bilim adamları arasından L. P. Potapov ile N. P. Dırenkova, birlikte kaleme aldıkları bir makalede beslenme kültürüyle ilgili ayrıntılı bilgiler vermektedirler. Şor Türklerinin tarımda kullandığı aletlerinin incelendiği bu makalede pek çok bitki, kökün adı ve kullanımı da zikredilmektedir.⁴

Sibirya Türk toplulukları tek yönlü beslenmeden kaçınmak için doğadan yeterince yararlanmışlardır. Bu toplayıcılık sıradan, basit nitelikli bir toplayıcılık olarak düşünülmemelidir. Bu toplayıcılık Potapov ve Dırenkova’nın makalesinde yer alan tarım aletlerinin de kullanıldığı sistemli bir toplayıcılık olarak görülmektedir. Belirli dönemlerde toplanan ürünlerin sistemli bir şekilde işlendiği ve anlık tüketime değil de uzun süreli tüketim amacıyla saklandığı anlaşılmaktadır.

² Lev N. Gumilev, *Etnogenez i biosfera zemli*, Moskova 1997, s. 222- 223.

³ E. K. Yakovlev, *Etnograficeskiy obzor inorodçeskogo naseleniya dolini reki Yeniseya*, Minusinsk 1900, s. 42.

⁴ N. P. Dırenkova, L. P. Potapov; “Ozup i Abıl- hozyaystvennie orudiya şortsev Kuznetskoy taygi (İz oblasti pervobitnoy kul’turu turetskih plemen)”, *Kul’tura i pismennost Vostoka*, Baku 1927, kitap III, s. 103- 123.

Sibirya Türk topluluklarının toplayıp belirli dönemde tükettikleri bu ürünler arasında “kandık”ın önemli bir yer aldığı görülmektedir. Sibirya Türklerinde kandık, handıh adıyla bilinen bu bitki, botanikte *Erythonium Sibirica* adıyla tanınmaktadır. Ayrıca bu bitkinin bazı farklı adlarının da olduğu anlaşılmaktadır. “Diğer Altay- Soyon kabilelerinde olduğu gibi Şorlarda da bütün bitkiler arasında Mras-Su nehri civarında pes, Kondom nehri civarında mes adı verilen kandık (*Erythonium Sibirica*) başlıca öneme sahiptir”.⁵

Botanik biliminin kandık’ı tanımlamasına geçmeden önce V. Butanaev’in tarihsel etnografik sözlüğünde yer alan kandık maddesini vermek yerinde olacaktır.

Bu sözlükte Butanaev, “handıh” madde başlığı altında “kandık (yenilebilen bir bitki)” açıklamasından sonra kelimenin *handıh pothı* ‘kuru kandık köklerinden elde edilmiş unla yapılan bir tür sütlü lapa’, *çarba aralaan handıh* ‘arpayla karıştırılmış kuru kandık’, *tarbas handıh*’ın ise ‘bir kandık türü’ olarak kullanımlarının olduğunu belirtmektedir.⁶

Sibirya topraklarında geniş bir coğrafyaya yayılmış olan bu bitki ve bitkiyi tanımlamak için kullanılan adın ülkemizde bilinmediği görülmektedir. Ülkemizde yapılan bitki adları sözlüklerinde ve Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanan Derleme Sözlüğü’nde bu kelime yer almamaktadır. Buna karşın Rusça’daki Türkçe kökenli kelimeler üzerine E. N. Şipova tarafından hazırlanmış kapsamlı sözlükte “kandık” kelimesine yer verilmiştir. Şipova Rusçada olduğunu belirttiği bu kelime için kaynak olarak M. Fasmer ve Dal adlarını vermektedir.⁷

M. Fasmer, Rusçanın etimolojik sözlüğünde bu kelimenin Rusçada yer aldığını gösterirken herhangi bir yüzyıl açıklamasına gitmemekte ve kelimenin Türkçeden Rusçaya geçtiğini belirterek Altay, Sagay, Teleüt ve Koyballar tarafından kelimenin bu anlamında kullanıldığını göstermektedir.⁸

Rus halk ağızları alanında Rusya’da yapılan derleme sözlüğünde kelimenin Perm bölgesinde yaygın olduğu ve “gırtlak” anlamında kullanıldığı gösterilmiştir.⁹

Bu da kelimenin belirli bir süre Rusça tarafından da kullanıldığı, bitkinin Sibirya Türk topluluklarının gündelik hayatından çıkmasına başlamasıyla birlikte Rusçadaki anlamını değiştirdiğini ortaya koymaktadır.

Zambakgiller ailesi içinde yer alan bu bitki, genel kullanımda bir süs bitkisi olarak yer almakta, besin işlevi görmemektedir. Nisan ve Mayıs aylarında çiçek açan bitkinin Haziran ortalarında tohumları olgunlaşmakta, bundan sonra sap ve çiçekler solmaktadır. Soğan ve tohum olarak yetiştirilen bitkinin tohumlarının yayılmasında özellikle karıncalar önemli bir rol oynamaktadır. Ancak bitkinin gelişme hızı oldukça yavaştır, ancak beş yılda soğanlarının sadece % 5’i çiçeklenebilmekte ve sekiz yılda olgunluğa ulaşmaktadır. Botanikçiler, bitkinin yaklaşık 100 yıldır seralarda üretildiğini belirtmektedirler.¹⁰

Kandık ve benzeri köklerin yerli halklar tarafından kullanılmasıyla ilgili ilk bilgilerin verilmiş tarihi, çok eskilere gitmektedir. Örneğin “Daha önce, 1771 yılında Pallas, kök kazıldığını ve Sagaylar için bu köklerin listesini belirtmiş ve şimdilerde Sagayların kök toplama işiyle batıdaki komşularından daha az uğraştıklarını...” belirtmiştir.¹¹

Pallas, sadece Sagayların kök toplamakla uğraşmadıklarını, aynı zamanda Taştıp civarında göçebe hayat sürdüren Kann ve Kobıy kabileleri Tatarlarının da benzeri köklerle beslendiğini belirterek

⁵N. P. Drenkova, L. P. Potapov, *age.*, s. 5.

⁶V. Ya. Butanaev, “Handıh”, *Hakassko- russkiy istoriko- etnografiçeskiy slovar*, Abakan 1999, s. 177.

⁷E. N. Şipova, *Slovar tyurkizmov v russkom yazıke*, Alma Ata 1976, s. 159.

⁸M. Fasmer, *Etimologiçeskiy slovar russkogo yazıka*, Moskova 1986, II cilt, s. 180

⁹*Slovar russkih narodonyh govorov*, sayı 13, Leningrad 1977, s. 40.

¹⁰<http://altairegion.narod.ru>

¹¹N. P. Drenkova, L. P. Potapov, *age.*, s. 1/ Pallas, *Puteşestvie*, c. III, s. 514- 515.

“Onlar alt seviyede bir tarıma sahiptir, hayvanları azdır, bu yüzden onların beslenmesi av hayvanları ve bazı yabancı köklerden oluşur”¹² demektedir.

Geçmişte kök toplamanın Minusinsk havzası halklarında, özellikle Şor Türklerinde çok yaygın olduğu görülmektedir. Elbette bölgede toplanan bitkiler arasında kandık dışında bazı kökler ve bitkiler de vardır. “... Minusinsk bozkırlarında hayvancılıkla uğraşan kabileler nehirlerin üst havzalarına kolba (*Allium ursinum*) toplamaya, kandık (*Erythonium Sibirica*) kazmaya giderler, daha çok süt ürünlerini orman bölgelerinin bitkileriyle değiştirirler”¹³.

Bölgede bu tür toplayıcılığın daha çok kadın ve çocuklar tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Erkeklerin avcılıkla uğraştığı bir toplum yapısında toplayıcılık kadın ve çocuklara düşmektedir.

Yakovlev, özellikle Soyotlardan bahsederken “Soyatlarda özellikle kadınlar fare yuvaları arayarak ve kökleri bu deliklerden çıkararak ellerinde ozupla... kandık kazarlar”¹⁴ diyerek bu işi kadın ve çocukların yaptığını belirtmektedir.

Kadın ve çocuk işi olarak adlandırılan bu toplayıcılıkta araç olarak ozup adlı bir nesnenin kullanıldığı görülmektedir.

“Mayısta ve Haziran başında kadınlar ve çocuklar, daha çok kız çocukları ellerinde ozup ve kuşaklarına bağladıkları kayın ağacı kutularla bütün gün eğilip kandık kökü kazarlar”¹⁵.

Kök, özellikle de kandık kazmaya yönelik ozup adlı bu nesne kadın ve çocuklar tarafından kullanılsa da daha çok kadınla özdeşleşmiş bir nesnedir. Şaman ritüelinde de nesnenin geçmişte kadınla ilgili kullanıldığı görülmektedir. “Kuznets taygası Şorlarında ölen kadının ruhunu öbür dünyaya uğurlama töreninde şaman elinde ozup tutmak zorundadır”¹⁶.

Ayrıca kök, özellikle de kandık kökü kazmakta kullanılan bu nesnenin aynı zamanda kadın mezarlarında sıkça bulunduğu araştırmacılar tarafından belirtilmiştir. “Gerçekte kök kazmanın bu bölgeler için ne derece önemli olduğunu Taştıp’ta göçer konumda olan Biryuns ve Beltir kadın tabutlarında, yer üstü mezarlarının envanteri arasında...”¹⁷ bu aletin bulunması, kanıtlamıştır.

N. P. Dırenkova tarafından 1940’da yayınlanan Şorskiy Folklor, kandığın ne derecede halk edebiyatının anlatım türlerine girdiğini ve neredeyse kandık toplama işinin kadının temel görevleri arasında bulunduğunu göstermesi açısından ilginç veriler içermektedir. Bu çalışmada yer alan efsanelerde, ayı tarafından kaçırılan kadınların çoğunun ormanda kandık toplarken kaçırıldığı anlatılmaktadır.

Örneğin 44, 47 numaralı efsane metinlerinde ormana kandık toplamaya giden kadınların başından geçenler anlatılmakta, kandık ve kandık toplama işi, bu efsanelerin değişmez motifi olarak yer almaktadır. Bu efsanelerde kandık toplamaya giden kadın veya genç kızlar ayı tarafından kaçırılmıştır.¹⁸

Kandık kelimesi sadece Şor efsane metinlerinde değil, aynı zamanda Altay destanlarında da bulunmaktadır. Kelime Altay destanlarında da kadınla bağlantılı olarak kullanılmaktadır. N. P. Tıdıkova, Altay kahramanlık destanlarında kadın isimlerini incelediği makalesinde kandık kelimesinden türemiş adları vermiştir. Tıdıkova, -çı/-çi ekini incelerken “Bu ek ile oluşan adlar meslek veya insanın herhangi bir şeye düşkünlüğünü” bildirir” demektedir ve bu ekle yapılmış örnekler arasında sudurçu, ülgerçi, jangarçı,

¹² N. P. Dırenkova, L. P. Potapov, *age.*, s. 2-3/Pallas.

¹³ N. P. Dırenkova, L. P. Potapov, *age.*, s. 1.

¹⁴ N. P. Dırenkova, L. P. Potapov, *age.*, s. 5/ Yakovlev, *age.*, s. 42.

¹⁵ N. P. Dırenkova, L. P. Potapov, *age.*, s. 5.

¹⁶ N. P. Dırenkova, L. P. Potapov, *age.*, s. 5.

¹⁷ N. P. Dırenkova, L. P. Potapov, *age.*, s. 4.

¹⁸ N. P. Dırenkova, *Şorskiy folklor*, Moskova- Leningrad 1940, s. 277, 281.

argaçı dışında kandıkçı şeklini de vermektedir. Bu ismin ‘kandık toplayan’ anlamında olduğunu ve adın bu biçiminin Barçın- Bökö destanında geçtiğini belirtmektedir.¹⁹

Kandık’ın inanç merkezli ritüellerde kullanıldığının bir başka örneği ise N. F. Katanov’da yer almaktadır. Katanov’un çalışmasında verdiği bilginin diğer araştırmacılar tarafından verilmediği anlaşılmaktadır. Bu da Katanov’un tanımladığı geleneğin ya çok dar bir bölgede kullanıldığını ya da kısa sürede kaybolduğunu düşündürmektedir. Katanov, “Kızıl atların koruyucusu ‘Çar Kenan’ olarak adlandırılır. O migreni tedavi eder. Ona kurban olarak dağ keçisi, balık ya da kandık bitkisi sunulur”²⁰ demektedir.

Kandık bitkisinin halk hayatındaki önemini gösteren bir başka veri de Güney Sibirya Türk topluluklarının takviminde karşımıza çıkmaktadır. “Sagaylar, Şorlar ve Beltirler tarım faaliyetiyle bağlantılı olarak Mayıs ayını ‘pis ayı’ veya ‘handih ayı’- kandık hazırlama ayı olarak tanımlamışlardır. Sarana gibi kandık Sayan-Altay halklarının beslenmesinde büyük öneme sahiptir ve bu halk takviminde yansımaları bulmuştur. Güney Sibirya’dan kuzeye ilerleyen Yakutlar yazın başlangıcını ‘bes ıya’ olarak adlandırmış, yani eski adlandırma biçimini korumuşlardır”²¹ diyen V. Ya. Butanayev, bunu hem bitkinin halk beslenmesindeki önemiyle hem de Yakutların güney bölgeleriyle bağını göstermesi açısından önemli olduğunu vurgulamaktadır.

L. P. Potapov, Kumandaların etnik tarihiyle ilgili yazısında, özellikle Sibirya topraklarında toplayıcılığın önemini vurgulamakta ve “Genellikle ormanlık taygada yenilebilen yabancı kök ve bitkilerin toplanması ve hazırlanması (kandık kökleri, diğer soğanlar) Kuzey Altaylıların beslenmesinde önemli bir destek niteliğindedir”²² diyerek Kumandalar gibi diğer Sibirya Türk toplulukları içinde kandık bitkisinin önemini belirtmektedir.

Elbette Sibirya Türklerinin doğadan elde ettikleri hazır besin maddeleri arasında kandık tek tür değildir, fakat geçmiş beslenme kültüründe önemli bir yere sahiptir.

Kandık bitkisinin kullanımıyla ilgili bilgileri ilk veren araştırmacılar arasında Sibirya tarihi ve kültürü çalışmalarıyla bilim dünyasında yer edinmiş olan G. İ. Spasskiy vermiştir. Araştırmacı, bu bitkinin suda veya sütte haşlanıp taze olarak tüketilmesinin yanında balla karıştırıldığında lezzetli bir besine dönüştüğünü bildirmektedir. Ancak Sibirya halkları onu hiçbir işlemde geçirmeden çiğ de tüketmişlerdir.

Kandığın ilk toplanma zamanındaki bu kullanımlarının yanı sıra onun kışlık bir besin maddesi olarak depolandığı da görülmektedir. “Kış için stoklanacak kökler hafifçe haşlanır ve sonra ağaç bir iğne yardımıyla ipe dizilir. Beyaz köklerden oluşan kolye domuz dişlerini andırır bir şekildedir. Kışın bu kökleri süt çorbasında haşlarlar. Bu şekilde bağ olarak dizilen köklerin bir kısmı Minusinsk kabileleriyle (Sagay ve Kaçınler) süt ürünleri (peynir), ender olarak da un karşılığında değiştirilir.”²³

Sonuç

Günümüz hızla değişen beslenme alışkanlıkları elbette Sibirya Türk topluluklarının yaşamında da etkisini göstermiştir. Özellikle Sibirya topraklarının diğer bölgelerle karayolu ve ulaşım bağlantılarının genişlemesiyle birlikte farklı bölgelerden gelen tarım ürünleri sayesinde belirli bir bölgeye ait beslenme gelenekleri de hızla değişmektedir. Sibirya’nın doğal zenginlikleriyle ilgili bilgilerin yer aldığı internet

¹⁹ N. N. Tıdkova, “Altay Kahramanlık Destanındaki Kadın İsimlerinin Dil Bakımından Tahlili”, **Bilig** Güz/2004/Sayı 31, s. 24/ yesevi.edu.tr/bilig/bilig Tur.

²⁰ **Pisma N. F. Katanova iz Sibiri i Vostochnogo turkeстана**, Sankt- Peterburg 1893, s. 94.

²¹ V. Ya. Butanaev, “Narodnyy kalendar hakasov”, **Perihovskie çteniya 1984, Materiali konferentsii**, Novosibirsk 1985, s. 321-326.

²² L. P. Potapov, “İz etniçeskoj istorii kumandintsev”, **İstoriya, arheologiya i etnografiya Sredney Azii**, Moskova 1968, s. 316.

²³ G. İ. Spasskiy, “Narodi, kočuyuşçie v verhovyah reki Yeniseya”, **Sibirskiy vestnik**, 1818, c. 1, s. 31.

sitelerinde neredeyse kaybolma sürecine gelmiş kandık adlı bitkinin resimleri yer almakta ve doğal zenginlik içinde yer alan bu bitkinin korunma çalışmalarından bahsedilmektedir.

Türk topluluklarının beslenme kültürüne yönelik yapılacak çalışmalarda toplayıcılıkla doğadan elde edilen besinlere de yer verilmesi ve onların beslenme geleneğindeki öneminin araştırılması gerekmektedir. Özellikle kıtlık dönemlerinde doğadan elde edilen bu tür besinlerin toplumların varlığını sürdürmelerinde önemli bir araç olduğu dikkate alınmalı ve bölge insanının hastalıklara karşı direncinde bu besinlerin ne tür bir rol oynadığı incelenmelidir.

Kaynaklar

- 📖 BUTANAEV V. Ya., “Handıh”, **Hakassko- russkiy istoriko- etnografiçeskiy slovar**’, Abakan 1999.
- 📖 BUTANAEV V. Ya., “Narodny kalendar hakasov”, **Perihovskie çteniya 1984**, Materialı konferentsii, Novosibirsk 1985, s. 321- 326.
- 📖 DIREKOVA N. P., (L. P. Potapov’la birlikte); “Ozup i Abıl- hozyaystvennie orudiya şortsev Kuznetskoy taygi (İz oblasti pervobitnoy kul’turi turetskih plemen)”, **Kul’tura i pismennost Vostoka**, Baku 1927, kitap III, s. 103- 123.
- 📖 M. Fasmer, **Etimologiçeskiy slovar russkogo yazıka**, Moskova 1986, II cilt.
- 📖 GUMİLEV L. N., **Etnogenez i biosfera zemli**, Moskova 1977.
- 📖 MORGAN L. H., **Eski Toplum I**, (Çeviren Ünsal Oskay), İstanbul Payel Yayınevi, Türkçe Birinci Basım Mart 1986.
- 📖 PİSMA N. F. **Katanova iz Sibiri i Vostoçnogo turkeстана**, Sankt- Peterburg 1893.
- 📖 POTAPOV L. P., “İz etniçeskiy istorii kumandintsev”, **İstoriya, arheologiya i etnografiya Sredney Azii**, Moskova 1968.
- 📖 **Slovar russkih narodnih govorov**, Sayı 13, Leningrad 1977.
- 📖 SPASSKİY G. İ., “Narodi, koçuyuşçie v verhovyah reki Yeniseya”, **Sibirskiy vestnik**, 1818, c. 1.
- 📖 ŞİPOVA E. N., **Slovar tyurkizmov v russkom yazıke**, Alma Ata 1976,
- 📖 TIDIKOVA N. N., “Altay Kahramanlık Destanındaki Kadın İsimlerinin Dil Bakımından Tahlili”, (Çev. Hanzade Güzelova), **Bilig** Güz/2004/Sayı 31, ss. 23- 34
- 📖 YAKOVLEV E. K., **Etnografiçeskiy obzor inorodçeskiego naseleniya dolini reki Yeniseya**, Minusinsk 1900.